

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 341.01

ЗЕМЕЛЬНІ РЕФОРМИ УРЯДУ ДИРЕКТОРІЇ

Бурдін М.Ю., к. ю. н., доцент,
начальник кафедри теорії та історії держави і права
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті проаналізовано зміни державно-правової системи, сформованої урядом гетьмана П. Скоропадського. Прослідковано, що реформи уряду Директорії стосувалися передусім скасування приватної власності на землю, обмеження політичних і громадянських прав власників фінансово-промислового капіталу і землі. Доведено, що В. Винниченко і С. Петлюра, орієнтуючись на інтереси малоземельного і безземельного селянства, розпочали соціалізацію землі, що призвело до розколу українського суспільства та сприяло засвоєнню більшовицької ідеології. Наслідком цього стала міжнародна ізоляція Директорії і втрата державного суверенітету. Суттєві прорахунки уряду Директорії у правовому розумінні сутності земельної власності та місця і ролі національної буржуазії, а також недооцінка загрози з боку російської соціалістичної ідеології, що була суголосною соціалізації землі, спричинили поразку української революції 1917–1920 рр.

Ключові слова: Директорія, українська держава, земельні реформи, соціалізація землі, трудове селянство.

В статье проанализированы изменения государственной-правовой системы, сложившейся правительством гетмана П. Скоропадского. Прослежены, что реформы правительства Директории касались прежде всего отмены частной собственности на землю, ограничения политических и гражданских прав владельцев финансово-промышленного капитала и земли. Доказано, что В. Винниченко и Петлюра, ориентируясь на интересы малоземельного и безземельного крестьянства, начали социализации земли, что привело к расколу украинского общества и способствовало усвоению большевистской идеологии. Следствием этого стала международная изоляция Директории и потеря государственного суверенитета. Существенные просчеты правительства Директории в правовом понимании сущности земельной собственности и места и роли национальной буржуазии, а также недооценка угрозы со стороны российской социалистической идеологии, которая была созвучна социализации земли, вызвали поражение украинской революции 1917–1920 гг.

Ключевые слова: Директория, украинское государство, земельные реформы, социализация земли, трудовое крестьянство.

Burdin M. Yu. LAND REFORM GOVERNMENT DIRECTORY

The article analyzes the changes in the state legal system, formed by the government of hetman Skoropadsky. Followed the reforms of the government concerned primarily Directory abolition of private ownership of land, restrictions on political and civil rights of owners of financial and industrial capital and land. Proved that V. Vinnichenko, Petliura and focusing on the interests of land-hungry and landless peasants began socialization of land, leading to a split in Ukrainian society and contributed to the absorption of the Bolshevik ideology. The result was the international isolation of the Directory and the loss of national sovereignty. Significant failures of the government of the Directory in the legal sense of the nature of land ownership and the place and role of the national bourgeoisie and the underestimation of the threat from the Russian socialist ideology that was in unison with the socialization of land, caused the defeat of the Ukrainian revolution of 1917–1920.

Key words: directory, the Ukrainian state, land reform, socialization of land, labor peasantry.

Актуальність досліджуваної теми обумовлюється принаймні трьома факторами. По-перше, слабкість українського національно-державницького відродження на початку ХХ ст., як і нинішнього, полягала у майже повній залежності від російської політики і державницької культури та недозрілості конституційно-правової свідомості лідерів українських політичних сил. По-друге, незважаючи на те, що нова українська національна свідомість реабілітувала значну частину українського суспільства у розумінні права народу на суверенітет та державну незалежність, все ж таки в очах проросійські орієнтованої частини української спільноти прихильність соціалістичній ідеології та дружби з «братнім» народом істотно гальмує остаточну націоналізацію української держави. По-третє, радянські пережитки в сучасних

умовах, а постімперські російські на початку ХХ ст. сформували негативну світоглядну позицію до буржуазного ладу, капіталістичної економіки та приватної власності. Саме тому ставимо за мету здійснити критичний аналіз державної політики Директорії з реформування земельних відносин та з'ясувати причини і наслідки втрати державної незалежності і більшовицької окупації українських земель.

Стан наукового дослідження. Одним із лідерів політичних сил, який ініціював й організував державний переворот проти уряду гетьмана П. Скоропадського, був В. Винниченко. І. Лисяк-Рудницький писав, що в ту добу «на політичну сцену виходить тип революційного юнака з «Комуністичним маніфестом» в одній кишені й «Кобзарем» у другій... Молоде покоління соціалістів, що було найбільш динамічною си-

лою в тодішньому українстві, відзначалося хаотичністю мислення, разом з якою йшла велика емоційна побудливість; така сполука робила з цих людей знаменитих агітаторів, здатних розбурхати маси, але не робила з них розумних і відповідальних політичних провідників. Типовою постаттю був тут В.Винниченко» [1, с. 97].

За своїми світоглядними позиціями В.Винниченко був прихильником соціалізації землі, оскільки мав романтичне уявлення про можливість за допомогою безземельних і малоземельних селян розбудувати модерну українську державу. За оцінками О.Кіяна, В.Винниченко був «кмітливим», але «виходець із мужиків», відчув на собі недобррозичливість з боку викладачів навчального закладу [2, с. 197]. На основі цього в особистості В.Винниченка сформувалася соціально-психологічна установка співчутливості до знедоленої селянської верстви. Ця індивідуалізована форма відображення соціальної реальності поступово вплинула на розгортання його ціннісно-сміслової мотивації у державотворчій діяльності. Поняття «соціалізація землі» було на поверхні його політико-правової свідомості, а тому супроводжувалося суб'єктивним співпереживанням знедоленому селянству. Така риса індивідуальної самосвідомості і світорозуміння була притаманна і російському народництву, яке пізніше стало соціальною базою соціал-демократичних і соціалістичних партій. Водночас він мав гнучкий розум, хист полемізувати з супротивниками, критично відстоювати свої позиції і майже містичну силу впливу на переконання своїх опонентів. Тому навіть такі державні діячі, як М.Грушевський і С.Петлюра, не поділяючи поглядів про розбудову «селянської» України, проводили державну політику з реформування земельних відносин у відповідності до ідеї соціалізації землі. На превеликий жаль, ця ідея затьмарила українську національну ідею і витіснила її на другий план у розбудові інститутів держави і права в період Директорії. В.Винниченко разом зі своїми соратниками спромігся об'єднати переважну більшість політичних сил тодішньої України, які були в опозиції до політики гетьмана П.Скоропадського, в нову політичну організацію – Український національний союз. «Програмні цілі нової організації, очолюваної з 18 вересня 1918 р. В.Винниченко, який називав її «єдиним фронтом найголовніших провідних сил українства», полягали зокрема у боротьбі за «законну владу в Україні»... і захист прав українського народу і української держави у міжнародній сфері» [3, с. 85].

Уряд Директорії 26 грудня 1918 р. оприлюднив декларацію, в якій виклав наміри і цілі проведення державно-правових реформ. Пріоритетним було «скасування всіх законів, виданих гетьманом. Директорія пообіцяла експропріювати державні, церковні та великі приватні земельнодільні з метою перерозподілу між селянами». Уряд висловлював намір позбавити прав земельну і промислову буржуазію [4, с. 91].

Існує достатньо підстав стверджувати, що В.Винниченко разом зі своїми соратниками здійснили державний переворот і тим самим змінили вектор українського державотворення з європейського на проросійський. «Підготовку протигетьманської змови організували головним чином Винниченко і Шаповал... Директорія планувалась Національним союзом у складі трьох осіб: Винниченка, Шаповала і Петлюри. Петлюра в змові участі не брав, бо сидів у гетьман-

ській в'язниці як опозиційний земський діяч, але після звільнення був залучений Винниченком. Шаповал, кимось чи чимось ображений, раптом відмовився увійти до Директорії... Французи вимагали усунути з Директорії Винниченка як соціаліста і Петлюру як... бандита, і Винниченко подав у відставку й виїхав за кордон. Петлюра ж виявив дивовижну цупкість до влади і став головою Директорії» [5, с. 208–209].

Уряд Директорії перебував світоглядно у полоні соціалістичної народницької ідеї і саме тому ігнорував значення приватної власності у суспільному виробництві і національному державотворенні. Ф.Дан вказував, що «відсутність права власності на землю» споріднювала народників з соціалістичною системою виробничих відносин, що уможливлювало соціалізацію землі [6, с. 164].

Слід зазначити, що з перших днів функціонування уряду Директорії між В.Винниченко і С.Петлюрою виникло непорозуміння у політичних позиціях стосовно націоналізації землі та її соціалізації. С.Петлюра був за своїм світоглядом послідовним українським націоналістом, в той час як В.Винниченко практично не розумів сутності національної держави. С.Єфремов так характеризує політичний потенціал С.Петлюри: «Він був одним із найбільш вдумливих і розважних політиків. По тому, як уступив він до Директорії..., щоразу справляв він гарне враження. Люди, що з ним працювали за останніх, найважчих для країни, часів, кажуть, що це був справжній державний муж, з умінням поводитися з людьми, обернутися в скрутних обставинах, підбадьорити серед бою, виказати особисту сміливість, що так чарує простих людей. В усякому разі одно нестеменно: це була єдина безперечно чесна людина з усіх, що їх революція винесла у нас на поверх життя» [7, с. 379–380].

З протилежних оцінок писав про нього М.Могилянський: «Симон Петлюра – трагічний символ сучасної України, значно більш (ніж Винниченко. – М.Б.) національний; це впертий «хохол», дещо тупий, хитрий, недоук і самоук, але людина з настирливістю, характером і величезним честолобством, отруєний трутизною влади, яка випадково звалилася йому в руки. Не теоретик і не мислитель – він один уміє організувати і діяти. Риси гайдамаччини живі в ньому... Петлюра майстерно орієнтується у важких положеннях, уміє впливати на людей і організувати їх» [8, с. 119].

Оскільки С.Петлюра пов'язував себе з мілітарною силою, то запропонував пріоритетним завданням у розбудові української держави організацію української національної армії. Ця думка не знайшла схвалення у В.Винниченка, який у «Робітничий газеті» виступав з різкими статтями проти формування української регулярної армії: «Не своїй армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам, треба, а знищення всяких постійних армій» [9, с. 335]. Ще більша розбіжність була у поглядах на форму державно-правового «устрою – парламентську демократію чи український варіант радянської системи» [4, с. 91].

Уряд Директорії практично розпочав відновлювати чинність законодавчих актів Центральної Ради, які стосувалися скасування земельної власності та розподілу землі серед найбільш бідних селянських верств. Це викликало майже суцільне незадоволення суб'єктів земельної власності,

які за короткий період існування гетьманської держави зуміли налагодити сільськогосподарське виробництво на основі приватної власності та сформували місцеві інститути державної влади.

Найактивнішим деструктивним елементом були малоземельні і безземельні селяни, які перейнялися більшовицькими гаслами «грабуй награбоване». Безвладдя і хаос в селі набули катастрофічних масштабів, оскільки політично незріла селянська маса «творила закони для себе» і вимагала від місцевих інститутів державної влади задовольняти їх вимоги, а інколи просто ігнорувала рішення земських управ і самовільно захоплювала поміщицькі землі. Селяни називали себе «самозваними революціонерами» і порушували будь-які засади суспільного життя.

Якщо в Росії революційними регіонами були міста, шахти і заводи, то в Україні ситуація була зовсім іншою. Тут революція була і соціалістичною, і національною. Відомий американський дослідник історії українського комунізму Дж. Мейс писав, що «насправді, в Україні відбувалася боротьба між російськими і українськими революціонерами за владу над країною, яку як російські, «міські», революціонери, так і українські, «селянські», мали вагомими підстави вважати своєю» [10, с. 8]. Звернімо увагу на те, що українці, які складали понад 70% населення підросійської України, в містах не перевищували третини жителів, а у великих промислових центрах ця частка падала до 17%. 90% етнічних українців були селянами, а це надзвичайно тісно поєднує національну і соціальну проблеми. Як зазначав Я.Грицак, соціальні відмінності, що віддаляли селян від помістя, міського середнього класу чи підприємців, часто слугували водночас національними бар'єрами між українцями та не українцями [11, с. 263]. Але цього, на жаль, не побачили лідери Центральної Ради, що стояли на соціалістичних позиціях.

Українські соціалістичні партії передбачали у програмах соціалізацію всієї землі, а не лише панської, отже, селянської. Ці програми, заплановані з російської есерівської партії і більшовицької, українські соціалісти перенесли на українське село, яке було індивідуалістичним за своїм характером. Проголосивши гасло «вся земля – селянам», Центральна Рада отримала 98% селянських голосів. Селяни голосували за соціалістів, сподіваючись, що «вся земля селянам» – це у власність, але були ними ошукані, тому що не сказали, що соціалізація – це розвласнення і селянської землі також. Коли Центральна Рада проголосила соціалізацію землі і почала її здійснювати, тоді селяни почали сіяти рівно стільки, щоб вистачило їхнім родинам, слушно сподіваючись, що УНР «соціалізує» і врожай [9, с. 319].

Зауважимо, що будь-яка правова реформа земельних відносин мала бути дієвим механізмом для розвитку сільськогосподарського виробництва і національного єднання суспільства. Юрисдикція нових правових норм мала узгоджуватися зі старими. Для українського села приватна власність на землю була найбільш тривалою, одухотвореною і традиційною. Саме тому, що зміна правових норм, які не передбачають існування приватної власності, не мала в українського селянства екзистенційних засад для їх реалізації, сама ідея соціалізації землі була запозичена з іншої цивілізаційно-правової культури.

Більшовицька агітація та широкомасштабна акція творення партійних більшовицьких осередків на сході і півдні України були значною мірою фактором дестабілізації соціальної ситуації в Україні та чинником оновленого анархізму і грабіжництва поміщицьких земель. Революційна доцільність замінила правопорядок [12, с. 88–94]. В цьому контексті заслуговує на увагу свідчення Н.Подвойського, який стверджував, що більшовицьким партійним осередкам Харківщини була дана вказівка дискредитувати політику уряду Директорії. Проте один із діячів Харківського більшовицького осередку М.Майоров засвідчив, що більшовицької ідеології селяни не поділяли, а малочисельні більшовицькі партійні осередки «неспроможні були розвалити Директорію зсередини», оскільки українське село і промисловий пролетаріат спаяний національною ідеєю [13, с. 84–85]. Той факт, що українське селянство не сприймало соціалістичні ідеї скасування приватної власності на землю, засвідчив Н.Подвойський: «На відміну від Великої Росії в Україні немає глибоких пролетарських традицій. До того ж українське село, а особливо його заможна верхівка, являє собою більш організовану і більш свідому силу, ніж російське село» [14, с. 25].

Уряд Директорії затвердив 8 січня 1919 р. земельний закон, стаття 1 якого проголошувала, що право приватної власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними природними багатствами та лісами в межах Української Народної Республіки скасовувалося. Стаття 2 оголошувала всі землі добром народу УНР [15]. Оскільки стаття 13 закріплювала ліміт землі в межах 5–6 десятин для середнього трудового господарства, то це практично сприяло закріпленню дрібнобуржуазного селянського подвір'я, що гальмувало прогрес у виробництві товарної сільськогосподарської продукції. Восьма сесія УЦР встановила тимчасовий земельний закон, який встановив ліміт 40 десятин орної землі на одне господарство. Представники малоземельних селян, які входили у селянську спілку, внесли до уряду Директорії пропозицію зменшити з 40 до 20 десятин землі на одне селянське господарство, а міністерство під керівництвом М.Шаповала запропонувало норму лише 15 десятин, мотивуючи тим, що орної землі для забезпечення всіх селянських господарств в Україні не вистачає. Водночас фахівці в галузі сільського господарства, які за часів гетьмана П.Скоропадського вивчали економічну доцільність використання землі в одному сільському дворі, дійшли висновку, що такою нормою мало бути 50 десятин, обґрунтовуючи тим, що таке господарство буде постійним постачальником сільськогосподарської продукції [16, с. 68–76].

Реформування земельних відносин урядом Директорії було обтяжене Брест-Литовською угодою, за якою Україна за військову допомогу проти більшовиків мала надати Німеччині та Австрії 1 млн. т. хліба, 400 млн. шт. яєць, до 50 т живої ваги великої рогатої худоби, сало, цукор, льон, пеньку та ін. [17, с. 339]. Зруйнована сільськогосподарська структура в роки Першої світової і громадянської війни, а також постійна зміна правових норм регулювання земельних відносин призвели до зменшення сільськогосподарського виробництва в Україні, сільськогосподарської продукції не вистачало навіть для внутрішнього споживання. Преса повідомляла про хлібну кризу. Наприклад, на Ки-

івщині міський продовольчий комітет у зв'язку з нестачею борошна зменшив «хлібний пайок до чвертини фунта в день на душу» [18]. В цей же час всеукраїнське об'єднання з'їздів домо-вих організацій і союзів квартиронаймачів звернулося до Державного хлібного бюро з проханням про додаткове споживання 30 тис. пудів борошна й інших хлібних продуктів. Цю заяву підтримав уповноважений по м. Києву Засенко, наполягаючи, що «наряди для Києва ніяк не треба зменшувати» [19, с. 4–5].

Уряд Директорії працював у досить складних, кризових умовах, які сам частково спровокував. Це, передусім, криза на продовольчому ринку України, політико-правова криза, спричинена скасуванням приватної власності, і, насамкінець, посилюлась конфронтація між націоналістичними політичними силами та про-російсько-більшовицькими. За таких умов уряд Директорії вдався до «мобілізації... агрономів, лісоводів, гідротехніків та військових топографів» для того, щоб сконцентрувати інтелектуально-професійний потенціал для розробки механізмів реалізації плану земельних реформ. Мобілізація виявилася адміністративним призовом на державну службу згаданих вище фахівців віком від 18 до 50 років. При цьому уряд наголо-сив, що в разі невиконання його постанови про призов фахівців особи підлягатимуть військово-му суду [20]. В даному разі така політика уряду Директорії була виправдана, оскільки війська Антанти, які висадилися на півдні України, та війська радянської Росії, які з'явилися на північних і північно-східних кордонах України, загрожували державному суверенітету Української держави та посилювали відчуття розгубленості широких соціальних верств українського су-спільства [21, с. 393].

У процесі підготовки і проведення право-вих реформ у галузі сільського господарства України представники різних політичних партій по-різному розуміли поняття «народ», «трудо-вий народ», «приватне трудове користування», «трудова господарство». Від логічної невизначеності цих понять втрачався їх юридичний сенс, що призводило до плутанини в розробці як самих законодавчих актів, так і механізмів їх реалізації. В цьому контекст М.Попович пише, що визначення поняття «трудова класи» вияви-лось надзвичайно плутаним. Директорія про-понувала «трудова селянству», яке «встало з зброєю в руках до бою з панством», «по всій Україні з'їхатися у губернії і обрати своїх деле-гатів», які «будуть представляти волю як того озброєного селянства, що тепер тимчасово є у військах», так і мирних трударів. Іншими сло-вами, право представляти «трудова селянство» надавалось тільки повстанцям [5, с. 208]. Тео-ретико-правова розпливчатість осмислення со-ціальних суб'єктів, які мали представляти за-конодавчу владу, ставила під сумнів легітимність як прийнятих актів, так і самого законодавчого органу.

Історична доля України вирішувалась полі-тичною волею не всіх соціальних структур, а лише їх частини. В цьому ракурсі найбільш не-визначеним було поняття «українська нація», оскільки «трудова маси» не представляли всієї української нації. Директорія опинилася пе-ред альтернативою: або обрати «європейську» модель розподілу влади, розвитку парламен-таризму (в українському контексті – скликання Установчих зборів), або ж взяти на озброєння

ідею диктатури пролетаріату і «республіки Рад». У результаті намітився компроміс, який задо-вольнив усіх, тобто обрали «третій шлях», який полягав у прагненні створити вертикаль трудо-вих рад: на місцях – губернські і повітові, в цен-трі – Конгрес трудовою народу [3, с. 88].

Нездатність уряду Директорії чітко визначи-ти національний смисл державно-правових ре-форм засвідчує, що її провідники мали провін-ційно-вузьке політичне світорозуміння і мислили не категоріями європейського цивілізаційного права, а поняттями політичного сектантства. Сказане означає, що «ні націонал-ліберали, ні соціал-демократи не зуміли виробити теоре-тичну модель, яка відповідала б умовам капі-талістичної модернізації і, водночас, завданням національного визволення. «Український соціа-лізм» не знаходив власної соціальної бази в ін-дустриальному середовищі і лишався селянські орієнтованим і умоглядним... В обох імперіях, які війна поставила на грань розвалу, націо-нальне питання стало тим лакмусовим папір-цем, який наочно виявив кризу архаїчно-аграр-них суспільств із підданським типом політичної культури... На рівні масової свідомості ситуація була ще більш складною і заплутаною» [21, с. 217–218].

Ціннісно-світоглядна плутанина в самоусві-домленні українського суспільства та його про-відної верстви виявилася і на міжнародному рівні, зокрема на переговорах української де-легації в Брест-Литовську. Представники біль-шовицького уряду Росії не визнавали нації як суб'єкта міжнародного права. У дискусії з при-воду формулювання статей мирного договору представники Німеччини і Австрії запропонували сформулювати преамбулу «обидві держави вирішили надалі жити в мирі і дружбі». Радян-ська делегація запропонувала зняти це форму-лювання, оскільки воно має суто декларативний характер. Далі виникла суперечка: «обидва на-роди», «обидві нації»... Два дні тягнулися пе-реговори. Російська сторона визнавала дер-жавний суверенітет України на переговорах з представниками Антанти та Австро-Угорщини і Німеччини лише для того, щоб забезпечити собі сприятливі умови, зібрати сили і остаточно за-хопити Україну «для вилучення хліба і сировини» [17, с. 335–336].

Провід Директорії у поглядах на хід міжна-родних переговорів, в яких вирішувалася доля України, був неадекватним до намірів більшо-вицького уряду. Лише С.Петлюра визначив ро-сійську імперську державність як головну по-літичну небезпеку для України, відмовився від усяких компромісів і з білими, і з червоними, і навіть «ставав все більш непримиренним до всього російського» [5, с. 212]. Загалом дер-жавотворчий процес у період Директорії все більше віддалявся від європейської цивіліза-ційно-правової культури і зближувався з соці-алістичною ідеологією більшовизму. У держав-но-правовій лексиці поняття «трудова народ», «трудова власність», «трудова інтелігенція», «трудова маси» наповнювали негативним зміс-том поняття «приватна власність», «земельна власність», «капіталіст», «поміщик», «буржуа-зія». Таке світорозуміння затьмарило поняття «українська національна державницька ідея». Національна ідея об'єднує народ на перелом-них, критичних етапах історії. Але тут і постає велике завдання перед лідерами нації, її елітою

– зробити так, щоб ідея заволоділа широкими масами і вилілась у струнку програму дій. Національна ідея – антипод класової ідеї, котра знищує нації, прирікає маси народу на жертвність в ім'я утопічної мети («розвинутого комунізму») [22, с. 10–12].

Національно-визвольний рух середини XIX ст., в якому український народ продемонстрував свою політичну волю до відновлення державної незалежності, розгорнувся на філософсько-правових засадах суверенітету народу, приватної власності, конкуренції, свободи, рівних прав етнічних меншин і громадян в контексті практичного соціального і економічного поступу промислового капіталістичного виробництва. Уряд Директорії не включив означені цінності в контекст державно-правових реформ взагалі і земельних зокрема.

Усе сказане дає підстави сформулювати висновки: по-перше, на магістральному напрямку формування української національної державно-правової системи провідники українського народу у своєму світорозумінні і світобаченні взяли на озброєння ідею «соціалізації землі» і зробили її ключовою у логічному зв'язку з категорією «трудова власність». По-друге, уряд Директорії практично ігнорував правову культуру, в якій приватна власність на землю була осердям національної самосвідомості, фундаментом соціально-економічної структури і цінністю національного права. По-третє, провід Директорії не відчув «дух епохи» і «дух нації», став провінційним, взявши за основу інтереси найбідніших селян.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою / І. Лисяк-Рудницький. – Мюнхен : Сучасність, 1973. – 441 с.
2. Киян О. Володимир Винниченко // Історія України в особах: XIX–XX ст. / І. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. А-блицов, О. Божко та ін. – К. : Україна, 1995. – 479 с.
3. Історія держави і права України: Підручник: у 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Т. 2. – К. : «Ін Юре», 2003. – 580 с.
4. Панюк А. Історія становлення української державності / А. Панюк, М. Рожик. – Львів : Вид-во «Центр Європи», 1995. – 163 с.
5. Попович М. Червоне століття / Мирослав Попович. – К. : АртЕк, 2005. – 888 с.
6. Дан Ф. И. Происхождение большевизма: К истории демократических и социалистических идей в России после освобождения крестьян / Ф. И. Дан. – Нью-Йорк : Новая демократия, 1946. – 491 с.
7. Єфремов С. О. Щоденники. 1923–1929 / С. О. Єфремов ; упоряд. О. С. Путро [та ін.]. – К. : ЗАТ "Газета "Рада", 1997. – 834 с.
8. Могилянський Н. М. Трагедія України // Революція на Україні по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев; ред. Н. Н. Попов. – М. ; Л. : Госиздат, 1930. – 435 с.
9. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України / М. Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2003. – 738 с.
10. Meis J. National communism // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto, Buffalo, Jonoton, 1993. – Vol. III. – P. 8.
11. Грицак Я. Українська революція. 1914–1923: Нові інтерпретації // «Україна модерна». – Львів, 1999. – Ч. 2–3. – С. 254–269.
12. Лозовий В. С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) / В. С. Лозовий // УІЖ. – 2005. – №6. – С. 88–94.
13. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914–1919). – К. : Держ. вид-во, 1922. – 112 с.
14. Подвойський Н. На Україні // Політ. Упр. Нарком. Воен. Справ. – 1919. – С. 25.
15. Закони про землю і ліси в Українській Народній Республіці і універсал Директорії Української Народної Республіки до трудового селянства. – К., 1919. – 16 с.
16. Лозовий В. С. Аграрна політика Директорії УНР / В. С. Лозовий // УІЖ. – 1997. – №2. – С. 68–76.
17. История дипломатии. – Т. 2. Дипломатия в новое время (1872–1919 гг.) / Под ред. акад. В. П. Потемкина. – М. : Гос. издат. полит. лит., 1945. – 423 с.
18. Киевская мысль. – 1918. – 16 (3) липня.
19. Листок для домовых комитетов. – 1918. – №1. – С. 4–5.
20. Вісник Державних законів для всіх земель України. – 1919. – 24 січня. – Ч. 74.
21. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. ; Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенць (співголови) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
22. Канигін Ю. М. Українська мрія / Ю. М. Канигін, З. Ю. Ткачук. – К. : Лексикон, 1996. – 152 с.